

УДК 347.97/.99(477)»1918/1953»

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ У 1918-1953 рр.
POLITICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF BECOMING
AND DEVELOPMENT OF THE SOVIET JUDICIAL SYSTEM IN UKRAINE IN 1918-1953**

Думанівська А.Я.,
*аспірант кафедри історії держави і права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»*

Висвітлено політико-правові засади становлення та розвитку радянської судової системи в Українській РСР у 1918-1953 рр. На основі історичних фактів виявлено закономірності розвитку та основні етапи функціонування радянської судової системи в Україні. Досліджено структуру судових органів в УРСР.

Ключові слова: радянська судова система, тоталітарне суспільство, сталінізація судових органів, сталінський тоталітарний режим, структура судових органів.

Отражены политико-правовые принципы становления и развития советской судебной системы в Украинской ССР в 1918-1953 гг. На основе исторических фактов выявлены закономерности развития и основные этапы функционирования советской судебной системы в Украине. Исследована структура судебных органов в УССР.

Ключевые слова: советская судебная система, тоталитарное общество, сталинизация судебных органов, сталинский тоталитарный режим, структура судебных органов.

Political and legal principles of becoming and development of the soviet judicial system are reflected in Ukrainian RSR in 1918-1953. On the basis of historical facts conformities to law of development and basic stages of functioning of the soviet judicial system are deduced in Ukraine. The structure of judicial bodies is investigational in URSR.

Key words: soviet judicial system, totalitarian society, stalinian of judicial bodies, Stalin totalitarian mode, structure of judicial bodies.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що у правовій демократичній державі судові органи відіграють вирішальну роль у правовому забезпеченні та захисті прав і свобод людини і громадянина, гармонізації відносин між особою, громадським суспільством і державою. Відтак будівництво правової демократичної держави в Україні неможливе без реального реформування її судової системи в напрямі адаптації до європейських стандартів. Тому вивчення зібраних автором радянських документів, матеріалів та зроблені на цій основі наукові узагальнення та висновки, що стосуються періоду 1918-1953 рр., будуть корисними для удосконалення діяльності судових органів сучасної України.

Стан дослідження. Історія радянського судочинства в Україні була і є предметом зацікавлення цілого ряду науковців радянського і пострадянського періоду. Так, деякі аспекти організаційно-правового становлення та розвитку радянської судової системи розглядали у своїх працях такі вчені, як Н. Семенов, Д. С. Сусло, І. Я. Терлюк, В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин, Г. С. Усеїнова, Ю. А. Хоптяр та інші.

Мета статті – на основі аналізу зібраних матеріалів впродовж 1918-1953 рр. виявити закономірності розвитку та основні етапи функціонування радянської судової системи в Україні, дослідити завдання радянського суду у тоталітарному суспільстві. Прагнемо розкрити у межах запропонованої статті один з аспектів теми нашої кандидатської дисертації «Радянська судова система в західних областях України у 1944-1953 рр. (історико-правове дослідження)».

Виклад основного матеріалу. Внаслідок Жовтневого перевороту 1917 р. більшовики зруйнували вицентований апарат царської Росії, повністю ліквідували і її судову систему. Усі попередні закони враз були скасовані [1, с. 7]. Водночас були зроблені перші спроби створення нової «пролетарської» судової системи.

Процес створення радянського судоустрою на Україні ознаменувався прийняттям двох правових актів. Початки організації судоустрою в УСРР були закладені 4 січня 1918 р., з прийняттям постанови Народного Секретаріату (уряду) України «Про запровадження народного суду на Україні» [5, с. 101-102]. Відтак, замість попередньої до-революційної судової системи формувалися народні суди – *дільничі, повітові та міські*. Усі ці суди були судами першої інстанції [2, с. 9; 3, с. 619-620]. Згадана постанова передбачала також організацію повітовими і міськими Радами революційних трибуналів, але конкретно їх склад і порядок діяльності визначило додатково видане «Положення про революційні трибунали» від 23 січня 1918 р. До складу революційного трибуналу входили: голова, два його заступники та члени (зазвичай – 12), обрані радами робітничих, селянських і солдатських депутатів строком на шість місяців. Справи розглядалися головою або одним із його заступників і чотирма членами трибуналу у порядку жеребкування [2, с. 10; 3, с. 621].

Другим особливо важливим правовим актом в організації радянського судочинства став Декрет Ради Народних Комісарів Української СРР від 14 лютого 1919 р. «Про суд», яким остаточно ліквідувалися чинні на той час судові установи і було затверджено Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР, за яким було створено фактично дві самостійні і окремі судові системи: 1) народні суди і ради народних суддів (раднарсуди); 2) революційні трибунали [2, с. 14].

Вищеперелічені декрети містили лише загальні настанови для судів. Вони подавали основні організаційні віхи цих ново створених судових органів, їх компетенцію (підсудність) і дуже стисло закріплювали порядок розгляду справ. Отже, сумлінно виписаний і чітко систематизований закон був замінений розмитими, ідеологічними категоріями «революційним сумлінням та соціалістичною правосвідомістю» суддів. І цим повинні були керуватися суди при винесенні вироків, прийнятті рішень.

У процесі розгортання подальшого судового будівництва та виходячи нібито із суверенних прав республіки, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) для посилення і централізації керівництва всіма революційними трибуналами, своєю постановою від 27 квітня 1921 р. реорганізував Верховний касаційний суд, що був касаційною інстанцією для територіальних революційних трибуналів, у Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК і підпорядкував йому революційні військові та військово-транспортні трибунали, які діяли тоді на території УСРР. Відтак, склад Верховного касаційного трибуналу при ВУЦВК розпочав свою роботу уже 15 червня 1921 р. [2, с. 30].

23 липня 1921 р. ВУЦВК затвердив Положення про Єдиний верховний трибунал УСРР. У зв'язку з цим Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК, Революційний військовий трибунал (реввійськтрибунал) при Реввійськраді (Революційна військова рада) і Революційний військово-транспортний трибунал на Україні були ліквідовані.

Положенням від 23 липня 1921 р. було створено орган репресії, який був невід'ємною частиною і логічним продовженням радянської системи і її політики, орган диктатури пролетаріату, який здійснював судову розправу і вироки оскарженню не підлягали.

На початку 1921 р. Х з'їздом партії була запроваджена нова економічна політика (НЕП) як тимчасовий захід для відновлення економіки радянської держави, виснаженої війною та революціями. Вочевидь, існуюча система радянських судів, аж ніяк не відповідала якісно новим умовам НЕПу, була громіздкою і неефективною, тому гостро потребувала реформування [6].

Нова економічна політика, яка прийшла на зміну «воєнному комунізму», висунула абсолютно інші вимоги до радянського судочинства. Те, що було цілком прийнятним при воєнному комунізмі, виявилось уже неможливим і викликало спротив в умовах НЕПу. Словом, на зміну революційній свідомості і революційній доцільності прийшла «революційна законність» [1, с. 22].

Перший етап судової реформи полягав насамперед у спрощенні судової системи, її демократизації, впровадженні принципів максимально доступного суду для всього населення [7]. В УСРР питання про судову реформу було вирішене 16 грудня 1922 р., прийняттям ВУЦВК постанови про затвердження і введення в дію з 1 лютого 1923 р. Положення про судоустрій УСРР. Відповідно до ст.1 Положення на території УСРР діяла єдина система судових установ, а саме: 1) народний суд; 2) губернський суд; 3) Верховний Суд УСРР і його колегії; 4) спеціальні суди: військові трибунали, транспортні трибунали, особливі трудові сесії народних судів [2, с. 56].

Другий етап судової реформи був пов'язаний із тим, що у держава переходила на окружну адміністративно-територіальну систему, з утворенням у складі УСРР Автономної Молдавської РСР, з відповідними змінами у союзному законодавстві. Усі ці причини в сокупності і стали передумовою для прийняття на II сесії ВУЦВК дев'ятого скликання 23 жовтня 1925 р. нового «Положення про судоустрій Української СРР».

У Положенні були окреслені завдання радянського суду та закріплена єдина судова система: народний суд, окружний суд, Верховний Суд республіки, в Автономній Молдавській РСР – народний суд і Головний Суд, а також спеціальні суди [2, с. 78].

Третій етап судової реформи розпочався з 1929 р., тож був пов'язаний зі змінами, що були внесені до Положення про судоустрій. Отже, в основу нового Положення про судоустрій УСРР, прийнятого ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 р., було покладено попереднє Положення про судоустрій УСРР 1925 р.

Наголосимо, що в умовах згорання НЕПу кардинальних новацій Положення від 1929 р. не передбачало, воно

складалося з 251 статті (Положення від 1925 р. – містило 188 статей), які передбачали подальше удосконалення і оптимізацію судової системи. Новим у Положенні була детальна регламентація судових органів Автономної Молдавської РСР (шляхом введення нового розділу). Спрощено порядок визначення мережі дільниць народних судів і призначення народних слідчих [2, с. 108]. До речі, у положенні про судоустрій УСРР від 1929 р. військові трибунали серед спеціальних судів УСРР уже не згадувались. Вони були віднесені до категорії судів Союзу РСР.

Протягом 1922-1929 рр. діяльність радянського суду усіх інстанцій і спеціалізації відрізнялася відносно точним дотриманням діючих правових норм, а самі норми були доволі стабільними [1, с. 23]. Незважаючи на те, радянське законодавство постійно демонструвало явно класовий характер і каральне вістря було спрямоване проти власників, відносно заможних противників дотримання цих законів – особливо після панування до цього анархії – було певною гарантією охорони майнових і особових прав всіх соціальних верств населення.

Початок третього етапу в історії становлення радянського судочинства в Україні припадає на 1930-ті рр., коли державна організація фактично набула свого абсолюту і встановила тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя. Зазначимо, що після XVI з'їзду ВКП(б), який схвалив рішення ЦК про ліквідацію округів і змінення районів, ВУЦВК і РНК УСРР 2 вересня 1930 р. прийняли Постанову про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління: центр – район.

Для пристосування судових органів УСРР до двоступеневої системи управління ВУЦВК і РНК УСРР 29 вересня 1930 р. видали постанову «Про реорганізацію місцевих установ юстиції», за якою окружні суди і прокуратури, президії окружних колегій захисників (адвокатів), старші слідчі окружних прокуратур, дільниці народних слідчих і судових виконавців були ліквідовані і замість них з 1 жовтня 1930 р. були сформовані міжрайонні суди, міжрайонні, міські і дільничні прокуратури і міжрайонні колегії захисників.

Серйозно вплинули на радянське судочинство в Україні колективізація 1930-1933 рр., яка по суті означала справжню війну держави із середнім та заможним селянством [8]. В грудні 1930 р. III сесія ВУЦВК дев'ятого скликання в Постанові про ліквідацію округів і чергові завдання міських і сільських Рад райвиконкомів звернула особливу увагу на організацію і діяльність *товариських* і, зокрема, *сільських судів*. Відтак, 25 січня 1931 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили «Положення про сільські суди». Судочинство у таких судах відбувалося за спрощеною схемою [2, с. 146-148].

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 25 вересня 1931 р. було прийняте нове *Положення про судоустрій УСРР*. В ньому особливо наголошувалося на тому, що судові органи республіки повинні боротися зі всілякими спробами протидіяти соціалістичному будівництву, активно сприяти соціалістичній індустріалізації країни, перебудові сільського господарства на соціалістичних засадах і рішучому наступові на залишки капіталістичних елементів з метою їх ліквідації чи, принаймні, нейтралізації.

У зв'язку зі створенням нових адміністративно-територіальних одиниць – областей ВУЦВК і РНК УСРР від 20 травня 1932 р. прийняли постанову «Про зміну в організації судових органів УСРР», за якою в Харківській, Київській, Дніпропетровській, Вінницькій та Одеській областях створювались обласні суди, а міжрайонні суди, крім Сталінського (тобто Донецького), на який покладалось обслуговування районів Донбасу, підпорядкованих безпосередньо центру, ліквідувались.

Централізаторські тенденції судової системи посилювала постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 26 червня 1934 р. «Про розширення прав Верховного Суду УСРР, Головного Суду

АМРСР і обласних судів щодо керівництва судовими органами на місцях», за якою НКЮ УСРР почав здійснювати управління судами вже не безпосередньо, а через Верховний Суд УСРР. Останній мав керувати не лише власне судовими установами, а й допоміжними судовими органами, різними громадськими і товарицькими судами, а також здійснювати нагляд за організацією і діяльністю комісій у справах неповнолітніх. [2, с. 129-130; 3, с. 733-734].

Під тиском централізаційних процесів судові органи УСРР залишалися навіть після того, як правові засади їх організації та діяльності були закріплені у *Конституції УРСР (1937 р.)*. Проте, за *Конституцією СРСР (1936 р.)*, вищим судовим органом став Верховний суд СРСР. На нього покладалась функція здійснення нагляду за судовою діяльністю всіх судових органів СРСР і союзних республік (ст. 104) [3, с. 734]. Відповідно з прийнятим Верховною Радою СРСР 16 серпня 1938 р. Законом СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» Верховний Суд СРСР наділявся правом розглядати протести на рішення, вироки, ухвали всіх судів, мінаючи їх перевірку Верховними судами союзних республік.

У 1941-1945 рр. важкі надзвичайні умови воєнного часу вимагали докорінної перебудови організації і діяльності судової системи. У перший же день війни, 22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила *Положення про військові трибунали в місцевостях, де було оголошено про воєнний стан і в районах воєнних дій*, яким встановлювався порядок організації, комплектування і розгляду справ військовими трибуналами. Військові трибунали Червоної армії і Військово-Морського флоту створювалися в округах, флотах, арміях, корпусах і дивізіях.

Військові трибунали військ НКВС будувались за територіальними ознаками – *окружні й обласні військові трибунали військ НКВС*. Безперечно, діяльність трибуналів мала значною мірою репресивний характер [5, с. 330].

Після Другої світової війни цивільну судову систему в УРСР формально було відновлено у повній мірі, однак військові трибунали були 21 вересня 1945 р. ліквідовані. Водночас військові суди й надалі продовжували відігравати провідну роль у судочинстві. Попри певні декларації того, що діяльність судових органів здійснюється суворо на основі Конституції УРСР (1937 р.) та Закону СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» (1938 р.), склад Верховного суду УРСР був обраний тільки на початку березня 1947 р., а наприкінці 1947 – 1949 рр. було оновлено склад обласних та народних судів [3, с. 797]. Суди усіх рівнів, як і раніше, діяли в умовах жорсткого партійного і державного контролю, одним з наслідків такого становища стало підвищення дисциплінарної відповідальності суддів.

Висновки. Отже, в історії становлення радянського судочинства в Україні можна виділити такі основні етапи:

Перший етап (1918-1920 рр.) – «*пролетарська*» *судова система* – початковий період існування радянського режиму внаслідок громадянської війни та воєнної інтервенції; утвердження військово-пролетарської диктатури, точніше військово-більшовицької партійної диктатури в судову систему.

Другий етап (1921-1929 рр.) – це складний період, який характеризується *реорганізацією і реформуванням судової системи*, у зв'язку з новою економічною політикою (НЕП) і деякою, навіть, демократизацією державно-правового життя, що було обумовлено кризою, спричиною жорсткою політикою «воєнного комунізму».

Третій етап (1930-1945 рр.) – «*сталінізація*» *судових органів* – це період укорінення і зміцнення сталінського тоталітарно-репресивного режиму, який здійснював абсолютний контроль над усіма, без винятку одержавленими сферами суспільного життя. Посилення терору як засобу

існування тоталітарно-репресивної системи та зміни в адміністративно-територіальній системі управління спричинили зміни й в організації судових установ УРСР.

Четвертий етап (1945-1953 рр.) – централізація судових органів – цей період характеризується подальшою централізацією судових органів, радянізацією і колективі-

зацією західних областей УРСР, та масовими репресіями проти мирного населення, які тривали своєрідними «хвилями», але ніколи не припинялися сталінськими опричниками. Радянський суд був одним з таких ефективних інструментів розправи над реальними чи потенційними ворогами «червоної імперії зла».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Семенов Н. Советский суд и карательная политика / Николай Семенов. – Мюнхен, 1952. – 150 с.
2. Суслло Д. С. Організація судових органів Української РСР в період 1917-1925 рр. / Д. С. Суслло. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 88 с.
3. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навчальний посібник / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.
4. Історія держави і права Української РСР : (1917-1960) / [ред. кол. : В. М. Корецький ... [та ін.]. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – 365с.
5. Історія держави і права України. У 2-х томах. Т. 2 : підручник / За ред. академіка В. Я. Тація, професора А. Й. Рогожина. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
6. Усеїнова Г. С. Первинна нормативна база судової системи України в період нової економічної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10ugcspner.pdf>.
7. Усеїнова Г. С. Судова реформа УСРР 1922-1929 рр.: етапи, принципи, цінність досвіду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soс_gum/pib/2010_2/PB-2/PB-2_10.pdf.
8. Хоптяр Ю. А. Судочинство і селянство України в 1929-1933 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/histname/31/12.pdf>.

УДК 340.132.1

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАВОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВОСВІДОМОСТІ VALUE FOR LAW IDEOLOGY AND LAW PSYCHOLOGY AS STRUCTURAL ELEMENTS OF LAW CONSCIOUSNESS

Єрмоленко Д.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
заступник директора Інституту права імені Володимира Сташиша
Класичного приватного університету

Проаналізовано існуючі підходи до розуміння структури правової свідомості. Охарактеризовано різні точки зору щодо елементів, компонентів та рівнів, що складають структуру правосвідомості. На підставі зробленого аналізу розглянуто співвідношення правової ідеології та правової психології як структурних елементів правової свідомості.

Ключові слова: правова свідомість, структура правосвідомості, елементи структури правосвідомості, компоненти структури правосвідомості, правова ідеологія, правова психологія.

Проанализированы существующие подходы к пониманию структуры правового сознания. Охарактеризованы различные точки зрения по поводу элементов, компонентов и уровней, составляющих структуру правосознания. На основании проведенного анализа рассмотрено соотношение правовой идеологии и правовой психологии как структурных элементов правового сознания.

Ключевые слова: правовое сознание, структура правосознания, элементы структуры правосознания, компоненты структуры правосознания, правовая идеология, правовая психология.

Existing approaches to understanding the structure of legal consciousness. We characterize the different points of view on the elements, components, and levels that comprise our sense of legal consciousness. Based on the analysis examined the ratio of legal ideology and legal psychology as structural elements of legal consciousness.

Key words: law consciousness, the structure of law consciousness, elements of the structure of law consciousness, the components of the structure of law consciousness, law ideology, law psychology.

Постановка проблеми. Актуальність питання про структуру правосвідомості зростає в Україні в останні роки в результаті тих змін, що відбулися у сучасній правовій дійсності. Злам стійких стереотипів у правовій теорії, докорінна зміна законодавчої бази протягом останніх 20 років є тими факторами, що змінили уявлення про елементи правосвідомості. Кількість елементів правової свідомості, їх взаємозв'язок розуміються авторами неоднозначно. Це питання і до сьогодні є дискусійним.

Мета статті – дослідити співвідношення правової ідеології та правової психології як структурних елементів правової свідомості. Задля досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати існуючі підходи до розуміння структури правової свідомості; охарактеризувати різні точки зору щодо елементів, компонентів та рівнів, що складають структуру правосвідомості; розглянути співвідношення та взаємовплив правової ідеології

та правової психології як структурних елементів правової свідомості.

Стан дослідження. Більшість дослідників правової свідомості погоджуються з тим, що правосвідомість – складноструктурне явище. У філософській літературі структуру характеризують як внутрішню організацію цілісної системи, що становить специфічний спосіб взаємозв'язку, взаємодії компонентів, що утворюють розглядуване явище [1, с. 107].

В юридичній літературі структурі правосвідомості присвячено багато уваги. Так, І. Є. Фарбер зазначав, що складна структура правосвідомості представляє собою діалектичну єдність правової ідеології та правової психології [2, с. 15]. П. П. Баранов вважає, що структура правосвідомості, якщо розглядати її в гносеологічному аспекті, складається з двох рівнів відображення правової дійсності: правова ідеологія та правова психологія [3, с. 475]. В.